

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՃԻՆ 1914 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

Գոլիցիյայան ռեծիմից և Ստոլիպիյայան ռեակցիայից հետո հայ ժողովուրդը վերջապես ազատ շունչ քաշեց: Կովկասում նոր փոխարքայի՝ կոմս Իլարիոն Իվանովիչ Վորոնցով-Դաշկովի հայտնվելով ցարիզմի քաղաքականությունը հայ ժողովրդի համդեպ դրական փոփոխության ենթարկվեց: Վորոնցով-Դաշկովը բավականին հայտնի դեմք էր ռուսական կայսրության պալատական շրջաններում՝ պայծառափայլ կոմս, Նորին Կայսերական Մեծության գեներալ-համհարզ, հեծելազորի գեներալ, շուրջ քսան տարի կայսերական պալատի նախարար: Ռուս-թուրքական պատերազմի (1877-78 թթ.) ժամանակ Կովկասի ապագա փոխարքան բանակի հեծելազորի հրամանատարն էր: Այնպես որ նրա կարծիքը թուրքերի մասին ձեռք էր բերվել ոչ թե լսածներով, այլ, ինչպես ասում են, սեփական սրով: Կոմսի միակ «թերությունը» գուցե այն էր, որ նա արդեն տարեց մարդ էր: Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբին լրացավ նրա 77 տարին: Բայց նրա միտքը պայծառ էր, և նա հիանալի էր կատարում իր պարտականությունները:

Վորոնցով-Դաշկովի քաղաքականությունը հանգում էր Թուրքիայի հետ մեկընդմիջտ հաշիվները մաքրելու գործին՝ նրան գրկելով հզորությունից, ստիպելով հրաժարվել մեղուցներից արևմուտքում և Արևմտյան Հայաստանից՝ արևելքում՝ հօգուտ Ռուսաստանի:

Հաշիվ առնելով հայկական քաղաքական և հասարակական կազմակերպությունների դիմումները, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն 1912 թ. դեկտեմբերի 24-ին կոնդակով դիմեց կայսր Նիկոլայ Երկրորդին՝ նրանից խնդրելով օգնություն և միջնորդություն Հայկական հարցի լուծման խնդրում: Նա գրում էր, որ Բալկանյան պատերազմի հետևանքով հարց է բարձրացել Թուրքիայի տիրապետության ներքո գտնվող քրիստոնյա ժողովուրդների վիճակի բարելավման համար: «Եկավ պահը, երբ բոլորը սրտի թրթիռով սպասում են Ռուսաստանի պատմական մեծ առաքելության իրագործմանը՝ Թուրքիայի քրիստոնյա ժողովուրդների ազատագրմանը դարավոր տառապանքներից»: Ապա Կաթողիկոսը մշում էր. «Հայկական հարցը 34 տարի առաջ բարձրացվեց եվրոպական դիվանագիտության առջև, բայց մինչև օրս մնում է չլուծված: Եվ եթե հայերը այս ամզամ էլ անտեսվեն, ապա դա հավասարազոր կլինի մի ամբողջ ժողովրդի դատապարտելու վերջնական ոչնչացման»: Կաթողիկոսը ցարին խնդրում էր Թուրքահայաստանում շուտափույթ բարենորոգումներ անցկացնել ռուսաց կայսեր հովանավորությամբ: Կաթողիկոսը միաժամանակ, կազմակերպելով ազգային պատվիրակություն և նախագահ մշանակելով եվրոպական շրջանակներում հայտնի հայ հասարակական գործիչ Պողոս Նուբարին, լիազորեց նրան եվրոպական պետությունների ղեկավարների առջև բարձրացնել Արևմտյան Հայաստանում քաղեհոռոգումներ անցկացնելու խնդիրը:

1912 թ. վերջերից Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի պաշտոնական ամսագիր «Արարատում» սկսեցին տպագրվել այս նպատակին ծառայող հոդվածներ. ինչպես, օրինակ, «Արևելյան հարցի գլխավոր էտապները», «Պատերազմ Բալկաններում», «Մահմեդական լուծը և նրա բռնության ներքո ծաղկող հայ վարդապետարանները»:

1913 թ. փետրվարի 5-ին Վիրա-իմերթյան հայոց թեմի առաջնորդ դարձավ ժամանակի նշանավոր հոգևորականներից, դիվանագետ-գիտնական Մեսրոպ եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը (Մեսրոպ Մազիստրոս): Լավատեսելի լինելով ինչպես ռուսահայության, այնպես էլ թուրքահայության ազգային-եկեղեցական գործերին, Մեսրոպ Մազիստրոսը դեռևս 1913 թ. ապրիլի 27-ին գլխավորեց մի պատվիրակություն, որին ընդունեց Կովկասի փոխարքայի զինվորական գծով օգնական զեմերալ Օատիլովը: Պատվիրակության կազմում էին հայ հասարակական գործիչներ Ալ. Խատիսյանը, Ս. Հարությունյանը, Քալանթարը և Մ. Պապաջանյանը: Պատվիրակությունը փոխարքայի օգնականին խնդրեց օգնություն ցուցաբերել Արևմտյան Հայաստանին՝ թշնամաբար տրամադրված մահմեդական բնակչությունից պաշտպանվելու համար: Տեղեկանալով այդ մասին, Վորոնցով-Դաշկովը այդ նույն լուրը հասցրեց կայսերական պալատ: Մայրաքաղաքից փոխարքային հայտնեցին հայերի կողմից քարծրացված այդ հարցի վաղաժամ լինելու մասին: Եվ փոխարքան ստիպված էր գրել կաթողիկոս Գևորգ Ե-ին, որ վերջինս իր հեղինակությամբ հանգստացնեք փոքր-ինչ բորբոքված հայ ազգաբնակչության մտքերը, և մեկ ամսամ ևս հաստատեց ծայրահեղ զսպվածության ու խաղաղության անհրաժեշտությունը:

Պահանջելով հայերից «զսպվածություն», ցարական կառավարությունը Բալկանյան պատերազմից անմիջապես հետո իր հայացքն ուղղեց Թուրքիային: Այսպես, ռուսական կառավարությունը 1912 թ. վերջին Պետերբուրգից Կովկաս, ապա նաև Թուրքահայաստան գործուղեց «Բիրժեվիե վեդոմոստի» թերթի աշխատակից Օլգեմիմին: Բացառված չէր, որ վերջինիս ուղևորությունը կրում էր հետախուզական բնույթ՝ նպատակ ունենալով հավասարակշռությունից հանելու թուրքական կառավարությունը: Օլգեմիմը հայտնի էր որպես զինթոթակից, որը ութ ամիս գտնվել էր Բալկանյան պատերազմի թատերաբեմերում: Թիֆլիս ժամանելուն պես նա հանդիպում ունեցավ հայ մտավորականության ներկայացուցիչների հետ, ելույթներ ունեցավ հոգևոր Հայկական հարցի լուծման: 1913 թ. հունվարի 23-ին ժամանելով Էջմիածին, Օլգեմիմը դիվանապետ Բագրատ վարդապետ Վարդազարյանի խնդրանքով ելույթ ունեցավ ճեմարանում՝ Բալկանյան պատերազմի թեմայով: Ապա նա մեկնեց Արևմտյան Հայաստան: Իր ճանապարհորդության նպատակների մասին ռուս լրագրողը հայտնել էր, որ մտադիր է «Հայաստանի և հայերի դիրքն ու վիճակը ուսումնասիրել տեղում»:

Օլգեմիմը հանդիպեց նաև արևմտահայության հասարակայնության ներկայացուցիչների, իսկ Բիթլիսում տեղի հոգևոր առաջնորդը նրա պատվին ճաշկերույթ տվեց: Իր հերթին ուղարկված թղթակցության մեջ Օլգեմիմը գրում էր հայ ժողովրդի՝ Ռուսաստանի նկատմամբ ունեցած հույսերի մասին: Թուրքական կառավարությունը զայրացած ռուս զինվորական թղթակցի անմախառնեպ հրահրիչ գործողություններից, շուրջօրյա հսկողություն էր սահմանել նրա գործունեության վրա: Իսկ շուտով Օլգեմիմը, մեղադրվելով

հակաթուրքական քարոզչության մեջ, հրաման ստացավ թողնել Թուրքիայի սահմանները:

1913 թ. նոյեմբերին Փարիզում տեղի էր ունենում Միջազգային վեհաժողով՝ Հայկական հարցի առթիվ, ուր ելույթ ունեցավ Պողոս Նուրար փաշան: 1914թ. հունվարի 29-ին վեհափառ Հայրապետը հեռագրեց Փարիզ՝ Պողոս Նուրար փաշային. «Իմ շնորհակալությունն Ձերդ վեհափառության, Ձեր եռանդուն գործունեության համար՝ Տաճկաստանում բարեկերպություններ մտցնելու առթիվ: Բախտավոր եմ, որ մեր եղբայրների գործը հաջողությամբ է առաջ ընթանում. հայցում եմ Աստծո Օրհնությունը Ձեր և Ձեր ընտանյաց համար»: Նույն օրը Պողոս Նուրար փաշան պատասխանեց վեհափառին. «Բախտավոր եմ մատուցանել Ձերդ Սրբության ակնածայիլ շնորհավորություններ Հայաստանի բարեկերպության համար բարեհաջող համաձայնության գալու առթիվ՝ Նորին վեհափառության Ռուսաց կայսեր կառավարության եռանդուն գործունեության և Ձեր իմաստուն հեռատեսության, բարձր ցուցումների շնորհիվ: Մեր ասիական Թուրքիայի եղբայրները այսուհետև հնարավորություն կունենան ապրելու արդարադատ և ապահով վարչության ներքո»: Նույն թվականի փետրվարի 20-ին վեհափառ Հայրապետը հաստատեց Պողոս Նուրար փաշայի լիազորությունները, որպես իր ներկայացուցիչ «զեղյու ազգօգուտ և զմարդասէր գործունեութիւն շարունակել վասն կատարեալ յաջողութեան և իրագործման բարեգործութեանց հայաքնակ գաւառաց Տաճկաստանի»:

Դեռևս 1912 թ. Սանկտ-Պետերբուրգում գտնվելու ժամանակ Գևորգ Ե Կաթողիկոսը խնդրեց ցարական կառավարությանը մեղմել դատապարտված Դաշնակցություն կուսակցության այն գործիչների նկատմամբ կայացված դատավճիռ, որոնք մեղադրվում էին դաշնակցություն գործով: Այն ժամանակ այդ հարցի լուծումը համարեցին անժամանակ: 1914 թ. մարտի 16-ին, զգալով պահի մպաստավորությունը, այդ նույն հարցով Կաթողիկոսին դիմեցին հայ հասարակական մի շարք գործիչներ՝ Կովկասի հայկական բարեգործական ընկերության նախագահ Ս. Հարությունյանը, Հովհաննես Թումանյանը, Թիֆլիսի քաղաքապետ Ն. Խատիսյանը և ուրիշներ, պահանջելով հիշեցնել ռուսական կառավարությանը «ամենիլ դատապարտված հայերի մասին»: Նույն թվականի ապրիլի 19-ին վեհափառ Հայրապետը կոնդակով դիմեց ռուսական կայսրության արդարադատության նախարար Ի. Շչեգովիտովին և Կովկասի փոխարքա Ի. Վորոնցով-Դաշկովին, որում հիշեցնում էր քանտում և աքսորավայրերում տառապող հայերի մասին՝ «Դաշնակցության» գործով դատապարտվածներին, որոնք մասնակցել էին հայ-թաթարական ընդհարումներին:

Վերը հիշված ռուս լրագրող-հետախույզի օրինակով իրենց հետախուզական գործունեությունն էին ծավալում հայ քաջորդիները: Այսպես, 1914 թ. հունիսի 10-ին Մուշից Տարոնի հոգևոր առաջնորդ Ներսես եպիսկոպոս Խարախանյանը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի դիվանապետ Բագրատ եպիսկոպոս Վարդազարյանին հաղորդում էր վեց երիտասարդների մասին, որոնք Պոլսից և Տրապիզոնից ժամանել էին իր մոտ: Նրանցից երեքը մեկնել էին Վան, իսկ երեքը դեռևս գտնվում էին Մուշում: «Արսեն Տեր-Հովհաննիսյանը, Միքայել Տեր-Գևորգյանը և Բագրատ Ասլանյանը այստեղ են և կզբաղվեն հավաքելով վիճակագրական տեղեկություններ»: Այն մասին, թե դրանք ինչ «տեղեկություններ» են, սրբազանը գրում էր նամակի վերջում,

որ ժամանածները մայատակ ունեն «զանազան շրջաններ պտույտներ կատարելու իրենց ցանկացած տեղեկությունները հավաքելու համար: Շնորհակալ եմք, որ տեղիս գործող մարմինն այ ամեն կերպ կօգնի ամռանց: Տաճիկ պաշտոնյաները, եթե ամռանց կատարածի մասին տեղեկություն առնեն, ամշուշտ պիտի կակածին, և եթե ոչ հայտնի զաղտնի անվստահություն պիտի հայտնեն և Վիտի տեղեկագրեն Ն. Գ. Մախարարին ալ, բայց... զգուշավոր ընթացք մը բռնած են և հայտնի ընել չեն տա, թե՛ մոքս իմշուվ կզբաղվեն, մանավաճ որ, ամռանց գլխարկ են փոխած թուրքական ծեսով: Գյուղեր կզման իբր ուսուցիչ և որ դպրոցներ քմուռյամ կզբաղվեն:

Մշո կառավարիչ Սերվեթ քեյը՝ խորամանկ մի պաշտոնյա ... հաճճճ առավ Արսեմին և ընկերուն դեպի Սասուն ուղևորության հաճճճարարական ևս տալ, ամշուշտ զաղտնի ալ տարբեր հրահանգներ կուտա ստորադրյալ պաշտոնյաներին հսկելու ամռան շարժումների վրա և ամեն բան տեղեկացնելու իրեն»:

Գալով Ռուսաստան, ռուսական կայսերական շրջանակներում Պողոս Նուբար փաշան գերագանց տպավորություն էր թողել: Ինչպես Գևորգ Ե կաթողիկոսին գրում էր Մ. Պապաջամյանը՝ «Ավելի հարմար և հեղինակավոր ամճ չէր կարելի ընտրել՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին ներկայացնելու մեր և օտար պետությունների առջև»: Վերջապես հունվարի 12-ին, Ղրիմի Լիվադիա պալատում արդարադատության մախարար Ի. Շչեզովիտովը կովկասի փոխարքա կոմս Ի. Վորոնցով-Դաշկովի ներկայությամբ Նիկոլայ Երկրորդ ցարին զեկուցեց «դատապարտվածներին և հետաքննության ներարկվածներին՝ «Դաշնակցություն» կուսակցության մեղադրանքով, ներում շնորհել, որպես ամճանց, որոնք ներգրավվել են հայ-թաթարական բախումների մեջ սուկ ինքնապաշտպանության մպատակով»: Ռուսաց կայսեր կողմից ներում ստացան 20 դատապարտվածներ: Հունիսի 15-ին Մ. Պապաջամյանը Ղրիմից հեռագրեց կաթողիկոսին այդ ներման վերաբերյալ: Պատասխան հեռագրում վեհափառ Հայրապետը խնդրեց Մ. Պապաջամյանին միջնորդել կայսեր առջև՝ ներում շնորհել նաև դատից խուսափած գրող Ավետիս Ահարոնյանին, բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանին, ճարտարապետ Հովհաննես Բաջազնուճում, ինչպես նաև փախուստի մեջ գտնվող Սիմոն Գրուզիճյանին (Վրացյան), Դրաստամատ Կամայանին, արքորի դատապարտված Համագասպ Սրվանձտյանին, Համագասպ Օհանջանյանին և հայ հոգևորականության ներկայացուցիչներ Կորյուն վարդապետ Սահակյանին և Գրիգոր քահանա Առաքելյանին:

Համաշխարհային պատերազմի մախօրյակին, 1914 թ. հունիսի 25-ին, տեղի ունեցավ Հայ Առաքելական Եկեղեցու բարձր ղեկավարության ժողով, որի կազմում էին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանը, հագրատ եպիսկոպոս Վարդազարյանը, Մատթեոս եպիսկոպոս Մաթևոսյանը և Բարկեն վարդապետ Աղավելյանը, որոնք մանավորապես որոշեցին. «Ընդհանուր Եվրոպական պատերազմի դեպքում անխուսափելի է երևում ռուս-տաճկական պատերազմը: ... կովկասում բռնելիք դիրքը պարզ է՝ ամեն կերպ օժանդակել ռուսական զորքի հաղթությանը:

Ահամանագլխի (Երևանի մահամգի), գուցե և այլ մասերի, թուրքերի մեջ մկատվում է զգալի շարժում և խլրտում՝ ընդդեմ Ռուսաստանի և մասնավորապես հայերի, որպես քրիստոնյաների: Ի մկատի առնելով, որ հայ

երիտասարդները պատերազմ են գնում ընդհանուր պետական և ազգային շահերի տեսակետից, ամերիածեշտ է միջոցներ ձեռք առնել զգուշությամբ զինելու հայերին, զխավորապես երևամի, Գամձակի և Թիֆլիսի նահանգների, որտեղ մահմեդական տարրը շատ է և ռուս-տաճկական պատերազմի դեպքում ամապաման... թուրքերը կստեղծեն ներքին խռովություն և կտտորան:

Այս ամենը կատարել զգուշությամբ և առանց արտաքին ցույցերի՝ պատրաստ լինելու և գործելու մի ընդհանուր ծրագրով, հայերի ծանր և ճգնաժամային կացության մասին մանրամասնորեն զեկուցել Կովկասի փոխարքային և խորհրդակցել հայերի զուշավոր զինման և ընդհանուր գործի կանոնավոր պաշտպանության մասին:

Ամենայն կերպով պետք է աշխատել համոզելու փոխարքային, որ այս խնդրի իրագործումն անհետաձգելի է, ի նկատի ունենալով թուրքերի բռնած դիրքը դեռևս ռուս-տաճկական պատերազմը չեղած»:

1914 թ. ապրիլի 5-ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն Հայրապետական թիվ 1180 կոմիսկով հայությանը կոչ էր անում համախմբվել համուն ազգային խնդիրների իրականացմանը և աջակցությամբ ռուսաց պետության:

Օգոստոսի 25-ին Կովկասի փոխարքայի քաղաքական մասի օգնական Ն. Պետերսոնը գրություն հղեց Կաթողիկոսին, որում խնդրում էր նրան կարգադրել ժողովելու ռուսահայոց բոլոր եկեղեցիներում գամձահավաքություն՝ հոգուտ վիրավոր և հիվանդ զինվորների, և գոյացած գումարը ուղարկել Կարմիր խաչի ընկերությանը: Արդեն օգոստոսի 29-ին Կաթողիկոսը հայտնեց Ն. Պետերսոնին, որ «Կոմիսկով առաջարկեցի Ս. Էջմիածնի սինոդին կարգադրել առաջնորդներին, բոլոր հայոց եկեղեցիներում կամավոր համագանկություն ժողովել վիրավոր և հիվանդ զինվորների համար»:

Պատերազմի սկզբից Ռուսաստանի բոլոր հայոց թեմերում սկսեցին բացվել առաջնորդարաններին կից հիվանդանոցներ: Օգոստոսի 31-ին նման հիվանդանոց բացվեց Նոր Նախիջևանում, իսկ շուտով նաև Աստրախանում հայոց հոգևոր ճեմարանի շենքում:

Նույնիսկ պատերազմը սկսվելուց հետո էլ կապը կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանի և Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հետ չընդհատվեց: Օգոստոսի 20-ին Կ. Պոլսո Ջավեն Պատրիարքը Գևորգ Ե Կաթողիկոսին ուղարկեց գավառական երեսփոխանական ժողովների առաջարկություններ և հավանություններ եպիսկոպոսի աստիճան շնորհել հետևյալ հոգևորականներին. «Տ. Խոսրով Ծ. վարդապետ Պեդրիկյանին - առաջնորդ Կեսարիո, Տ. Վաղինակ Ծ. վարդապետ Թորիկյանին - առաջնորդ Ծապիճ-Գարահիսարի, Տ. Սահակ Ծ. վարդապետ Օդաբաշյանին - առաջնորդ Պրուսայի, Տ. Արտավազդ Ծ. վարդապետ Գալեմքերյանին - առաջնորդ Եղեսիայի, Տ. Ամանիա Ծ. վարդապետ Հազարապետյանին - առաջնորդ Բաբերդի, Տ. Ծավարչ Ծ. վարդապետ Սահուկյանին - առաջնորդ Եվդոկիայի, Տ. Վարդան Ծ. վարդապետ Հակոբյանին - վանահայր Մշո Ս. Կարապետ վանքի»: Ցավոք, շուտով վերոթվարկյալ հոգևորականների մեծ մասը կզոհվի՝ այդպես էլ չդառնալով եպիսկոպոս, բացառությամբ Կեսարիայի առաջնորդի: Սեպտեմբերի 28-ին նա կատանա եպիսկոպոսի աստիճան:

1914 թ. սեպտեմբերի 2-ին Գևորգ Ե Կաթողիկոսին հղած ամենական ուղերձում Կովկասի փոխարքա կոմս Ի. Ի. Վորոնցով-Ռաշկովը զգուշացնում

էր, որ «իմչպես մեր, այնպես էլ արտասահմանի հայության գործողությունները ներկա ժամանակաշրջանում պետք է խստագույնի համաձայնեցված լինեն իմ ցուցումների հետ, քանի որ Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև գոյություն ունեցող այժմյան լարված իրավիճակը նկատի ունենալով ընդհանուր քաղաքական տեսակետից մեր կարծիքը բաժանող զինակից պետությունների կողմից չափազանց կարևոր է դիտվում, որ Թուրքիայի հետ սկսվելիք պատերազմը հրահրվի իր կողմից և ոչ թե մեր կողմից դրդված ինչ-ինչ պատճառներով: Ահա թե ինչու ծայրահեղ անցանկալի է և նույնիսկ վտանգավոր թուրքահայերի շրջանում ապստամբություն բարձրացնել:

Միաժամանակ խոնարհաբար խնդրում եմ Ձերդ վսեմությանը, ելնելով վերոհիշյալ մտադրությունից, օգտագործել Ձերդ բարձր հեղինակությունը ներգործելու ձեր հոտի վրա այն իմաստով, որպեսզի մեր հայերը, արտասահմանի իրենց հայրենակիցների հետ մեկտեղ պատրաստ լինեն իմչպես այժմ՝ Թուրքիայի ահորոշ վիճակի, այնպես էլ հետագայում՝ մեր և նրա հետ հնարավոր պատերազմի պայմաններում կատարել այն հանձնարարականները, որոնք ես կներկայացնեմ իրենց՝ իրականացնելու համար:

Սեպտեմբերի 5-ին տեղի ունեցավ Էջմիածնի դիվանական խորհրդի արտակարգ միսո, ուր որոշվեց օգնություն ցույց տալ վիրավոր զինվորներին և նրանց ընտանիքներին, ստեղծել հայկական սամիտարական խումբ, համայնքներում բացել տեղական հիվանդանոցներ: Նկատի ունենալով ներկա պատերազմը և հայ ժողովրդի համար ստեղծված բարենպաստ պայմանները, շտապ կազմել հայերի պահանջները՝ Թուրքահայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու համար: Պողոս Նուբար փաշային առաջարկել բարենորոգումների խնդրով աշխատակցել Ֆրանսիայի և Անգլիայի կառավարությունների հետ: Եվ այս ամենի հետ մեկտեղ խորհրդակցել Ռուսաստանի կառավարության հետ՝ Թուրքիայի հետ հնարավոր պատերազմում կազմակերպել Ռուսահայոց ինքնապաշտպանության գործը՝ «ի նկատի առնելով, որ տեղական մահմեդական տարրը զենքով պատրաստված է և մեծ համակրությամբ է վերաբերվում դեպի տաճիկ կառավարությունը»:

Սեպտեմբերի 8-ին Բայազետից՝ Հայոց Բագրեվանյաց առաջնորդ Ներսես քահանա Բաբբերունին վեհափառ Հայրապետին գրում էր. «Ձերդ վեհափառությունը թող իրազեկ լինի, որ Ս. Հովհաննու հոշակավոր վանքը հեծելազորաց կենտրոն դարձավ: Մեր հայրերում սուրբ մասունքները ոտից կոխած լինելեն ի զատ այդ հսկա հոյակապ մեծաստանը բոլորովին ավերման ենթարկվեցավ: Ձայներս Պոլիս՝ պատրիարքարան չհասներ, պաշարված ենք, միակ հոսան ու փրկությունը Ձերդ վեհափառության կսպասենք»: Այդպիսով սկսվեց Թուրքիայում հայ ժողովրդի ազգային հոգևոր արժեքների ոտնահարումը, իսկ քիչ անց սկսվեց նաև ժողովրդի ոչնչացումը:

Սեպտեմբերի 12-ին, առավոտյան, Հայ Եկեղեցին կորցրեց 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբի նշանավոր հոգևորականներից մեկին: Վախճանվեց Սուքիաս Պարզյանը՝ փոթորկոտ և ըմբոստ հոգու տեր, իր հայրենիքի և Եկեղեցու մեծ հայրնասերը: Ճարական կառավարությունը 1891 և 1903 թ. նրան աքսորել էր Ռուսաստանի խորքերը: Սակայն նա վերադարձավ Ս. Էջմիածին և շարունակեց պաշտպանել Հայոց Եկեղեցու շահերը:

Սեպտեմբերի 14-ին վեհափառ Հայրապետի օրհնությամբ Թիֆլիսում բացվեց Կովկասի հայոց բարեգործական, լուսավորչական և մշակութային

ընկերությունների համագումարը: Համագումարի պատվավոր նախագահ ընտրվեց Վիրահայության առաջնորդ Մեսրոպ եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը: Համագումարում նախագահում էր Ռուսաստանի պետական դոմայի պատգամավոր Մ. Պապաջանյանը: Համագումարը որոշեց միավորել Ռայ բնակչության ջանքերը՝ օգնելու վիրավոր մարտիկներին և նրանց ընտանիքներին: Համագումարն ամդրադարձավ նաև այլ խնդիրների:

Ռազմական գործողությունների սկսվելուց հետո, Կարսի վիճակի փոխանորդ Երեմիա վարդապետ Ստեփանյանը Վեֆափառ Հայրապետին գրում էր. «Պահանջ է զգացվում, որ հոգևորականության կողմից լինել մեկը կամ մի երկուսը, որպեսզի գնային պատերազմի դաշտը խրախուսելու, հոգեպես մխթարելու ուս բանակում եղած հայ զինվորներին և կամավորներին»: Նամակի վերջում նա ընդգծում է, որ ինքն անձամբ դեմ չէ ռազմաճակատ մեկնելուն, բայց սպասում է Վեֆափառի բարձր հրամանին: Ռազմական գործողությունները ոգևորել էին ուրիշ հոգևորականների ևս, որոնք նույնպես ցանկանում էին ռազմաճակատ մեկնել: Այսպես, Արիստակես վարդապետը Գևորգ Ե Կաթողիկոսին գրում էր. «Ներկա պայմաններում, երբ մեր երիտասարդներից շատերը մի կողմ թողնելով իրենց առօրյա հոգսերը, տուն և ընտանիք, կամավոր են գրվում և մտնում ռազմիկ խմբերը՝ օժանդակ լինելու և խտացնելու զորքերի շարքը՝ Հայրենիքի վերահաս վտանգիմ գալիք անխուսափելի պատերազմի ժամանակ, ես ևս իբրև հայ մարդ և մամավանդ Եկեղեցվո պաշտոնյա, կամենում եմ մասնակցել այդ ընդհանուր սրբազան գործին, ուղևորվելով ռազմի բանակ ի կատար ածելու իմ սրբազնագործ պաշտոնը»:

Նոյեմբերի 4-ին Կաթողիկոսը Սանկտ-Պետերբուրգ՝ Նիկոլայ Երկրորդին հեռագիր ուղարկեց. «Ա. Էջմիածնի Մայր տաճարում ամբողջ միաբանության և աղոթողների մեծ բազմության ներկայությամբ մատուցեցինք սուրբ պատարագ և կատարեցինք մաղթանք՝ խնդրելով Բարձրալից շնորհել Նորին Կայսերական Մեծության և ամբողջ օգոստափառ ընտանիքին լիակատար առողջություն և երկար օրեր առաքել փառավոր հաղթության ուսաց փառապանծ գործին՝ ի փառս Մեծն Ռուսաստանին»:

Նոյեմբերի 12-ին Էջմիածնում ստացվեց Նիկոլայ Երկրորդ կայսրի հեռագրի պատճեն՝ ուղղված կոմս Ի. Վորոնցով-Ռաշկովին, որում ուսաց թագավորը գրում էր. «Հանձնարարում եմ ձեզ, կոմս, հաղորդել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, նրան հավատացող հոգևորականությանը և նրա հոտին իմ սրտագին շնորհակալությունը աղոթքների և իմն ուղղված հավատարիմ հպատակ անձնվիրության զգացմանց համար»:

Ռուս-թուրքական պատերազմի սկսվելուց հետո Կովկասի հայերի հայրենասիրական կազմակերպությունների ճնշման ներքո Կովկասի ցարական վարչակազմը ստիպված էր հույժ գաղտնի Թիֆլիսից գեներ ուղարկել՝ անհրաժեշտության դեպքում վաճքի պաշտպանությունը կազմակերպելու համար: Նոյեմբերի 8-ին Կովկասի հայոց քարեգործական ընկերության նախագահ Ա. Հարությունյանը Հ. Խունուցին հետ Ա. Էջմիածնի դիվանապետ Բագրատ եպիսկոպոսին նամակ ուղարկեց, որում գրում էր. «Ստացա ձեր նամակը՝ ուղարկած հրացանների մասին, երբ դոքա ստացվեմ կհեռագրեմ՝ «поруче», որով կհասկանաք՝ հրացանները»:

Նոյեմբերի 7-ին գեներալ Չերնոզուբովը կաթողիկոսին հետագիր ուղարկեց, որում նշում էր Ամդրամիկի գորախմբի խիզախությունը: Նոյեմբերի 10-ին կաթողիկոսը շնորհակալություն հայտնեց գեներալին հետագրի համար:

1717 թվակիր կոնդակով վեհափառ Հայրապետը կովկասի փոխարքային գրում էր. «Որպես հայ ժողովրդի հոգևոր Պետ իմ հովվապետական պարտքն եմ համարում արձագանքել իմ սովյալ զավակների ողբին և խնդրում եմ ձերդ պայծառափայլությանը թույլատրել կամավոր մվիրատվությանց ժողովարանը՝ հօգուտ սովյալ հայ փախստականների»: Նոյեմբերի 12-ին թույլատրվեց կատարելու համգամակություն, որն անցկացվեց Ռուսաստանի ողջ տարածքում: Բացի այդ վեհափառ Հայրապետը կոնդակով դիմեց կալվաթայի, Ռամգունի և Սիմգապուրի հայությանը՝ ռազմաքենում գտնվող հայերին օգնելու համար:

1914 թ. մայիսի 8-ի թիվ 1720 իր կոնդակում կաթողիկոսը, մտահոգվելով Արևմտյան Հայաստանում բնակվող իր հոտի քախտով, գրում էր. «Տաճկական իշխանությանց առանձնապես անկանոն զորքի և մոլեռանդաց ամբոխի կողմից հայերին սպասում են ցնցումներ, որոնք հազիվ կարող է մարդկային երևակայությունը պատկերացնել: Սակայն մեծ է և անդրդեղի իմ հավատը, որ այս պատերազմը վերջնականապես կվճռի արևելյան հարցը և վերջ կդնի հայերի դարավոր տառապանքներին:

Էնց մույ՛մ հավատքով ապրում է ինձ հետ ամբողջ հայ ժողովուրդը: Հայերի ոգևորությունը մեծ է և ես, որպես հոգևոր պետ հայ ժողովրդի, զգում եմ հոտի՛մ բավականությունը և երջամիկ եմ, ամեն տեղ, ուր ապրում է իմ ընդարձակ հոտը, հայերը միախորհուրդ Տաճկաստանի դրության մասին ունեցած հայացքների մեջ լարված հետևում եմ Ռուսաստանի եղած պատերազմական գործողությանց և ջերմ ցանկանում եմ հաղթություն Ռուսաց քրիստոնասեր զինվորության, որի ամեն մի հաղթություն ուրախ բարբախել է տալիս մրանց սրտերը»: Կոնդակի վերջում կաթողիկոսը գրում էր. «Ներկա ժամանակում, երբ ամբողջ Ռուսաստանի և հաղթական ռուս զորքի հետ հայերը պետք է լարեն չափազանց մեծ ճիգեր ընդհանուր թշմամիների դեմ ունեցած կռվի մեջ, ես գտնում եմ միաձգամայն համապատասխան մերկա պատմական բուպեին մեր սիրեցյալ թագավոր-կայսեր ամուսին տաճկահայերի՛մ ուղղած կոչի հրատարակումը՝ մերժել հայ ժողովրդի՛մ, որ այժմ Տաճկաստանի հայերի վերջնական ու անդառնալի վճռի ժամը հասել է և որ Տաճկահայաստանի միացյալ մի օրգանական ամբողջությամբ վեց վիլայեթների (Վանի, Էրզրումի, Բաղեշի, Անքաստիայի, Դիարբեքիի և Նաբեքիի) հայ ժողովրդին Հայաստանի անբաժան մասի՝ Կիլիկիայի հետ պիտի շնորհի մեծ Ռուսաստանը ինքնավարություն, որով կամբողջանա Տաճկաստանի լծի տակ դարերով տանջվող քրիստոնյա ազգություններին ազատելու մտրա պատմական միսին»: Սա ավելին էր, քան կարող էր առաջարկել կամ երբևէ առաջարկել էր ռուսական կառավարությունը և ինքն ամձամբ՝ Նիկոլայ Երկրորդը:

Նոյեմբերի 8-ին Մուշի հոգևոր առաջնորդ Ներսես եպիսկոպոս Նարախանյանը կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքությանը հաղորդեց, որ օսմանյան կառավարությունն է «ամեն կերպ անկարգություն և չարիքների աղբյուրը» և «պատրվակ կիմտրե՛ն զավառիս հայերը աղետներու ենթարկել»: Նույն օրը Երևանում, թեմական դիվանական խորհուրդը իր միստում որոշեց՝ Երևանի փոխթեմակալ խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանին ուղարկել

նազմաքեմ՝ հայ ժողովրդին հոգեպես մխիթարելու, տանկաբաշերին նպաստող մասնախմբեր կազմակերպելու Իզդիրում, Կարտում և Ալեքսանդրապոլում և իր հետ տանել որոշ քանակությամբ հագուստ, կտորեղեն և դրամ, որպեսզի նա այդ ամենը բաժանի Բայազետի և Բասենի ջջավոր ընտանիքներին՝ հորդորելով չհեռանալ իրենց գյուղերից: Նոյեմբերի 11-ին Կաթողիկոսը դիմեց Կովկասի փոխարքային՝ պատմական կարևոր այդ պահին Կովկասյան գործող բանակ ուղարկել թեմական առաջնորդներին՝ Մեսրոպ և Խորեն եպիսկոպոսներին՝ հայ մարտիկներին ոգեշնչելու և օրհնելու համար: Նոյեմբերի 13-ին փոխարքայի քաղաքացիական մասն օգնական Ն. Պետերսոնը տեղեկացրեց, որ եպիսկոպոսներին թույլատրվել է այցելել ռազմաճակատ: Նոյեմբերի 15-ին թիվ 1750 իր կոնդակով Կաթողիկոսը մարտադաշտ ուղարկեց Երևանի փոխթեմակալ Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանին և Վիրահայության առաջնորդ Մեսրոպ եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանին: Նրանց հետ ռազմաճակատ մեկնեցին Հովհ. Թումանյանը, Ծիրվանզադեն, Հ. Խումունցը և Ս. Խաչատրյանը: Պատվիրակությունը Ալեքսանդրապոլից պետք է մեկներ Սարիղամիշ, Կարս, Ղարաքիլիսա, Դիադին, Բայազետ և Իզդիրով վերադառնար Էջմիածին:

Հենց այդ ժամանակ Խորեն եպիսկոպոսը հեռագրեց Էջմիածին, որ վերջապես Թիֆլիսից պետական զենքի պահեստից ստացվել է «Մեմլիսկտ» համակարգի 120 հրացան և 30 հազար փամփուշտ, «Բերդան» համակարգի 250 հրացան և 250 հազար փամփուշտ: Ս. Էջմիածինը մույզպես նախապատրաստվեց պաշտպանության, եթե վտանգ սպառնար:

Նոյեմբերի 17-ին, Թիֆլիսից Էջմիածին ժամանեցին Մեսրոպ եպիսկոպոսը և նրան ուղեկցող ամձիգը: Նույն օրը Թիֆլիսի պատվիրակությունը Երևանի պատվիրակության հետ մեկնեց Իզդիր, իսկ այնտեղից պիտի ուղևորվեր Արևմտյան Հայաստան: Իզդիր ժամանելում պես պատվիրակությունները իրազեկվեցին Նիկոլայ Երկրորդ թագավորի շուտով Կովկաս ժամանելու մասին, և Մեսրոպ եպիսկոպոսը վերադարձավ Թիֆլիս:

Կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն Կովկասի փոխարքա կոմս Ի. Վրոնցով-Դաշկովի կողմից հրավիրվեց Թիֆլիս՝ Ռուսիո կայսեր հետ համոզիպելու համար: Նոյեմբերի 22-ին Թիֆլիսից Վաղարշապատ ուղարկվեց հատուկ վագոն՝ Կաթողիկոսի համար: Կաթողիկոսին ուղեկցում էին Մեսրոպ և Բագրատ եպիսկոպոսները և Արիստակես վարդապետը:

Նոյեմբերի 24-ին, առավոտյան ժամը 9-ին, Կաթողիկոսը ժամանեց Թիֆլիս: Կայսրանում նրան դիմավորեցին Կովկասի փոխարքայի ներկայացուցիչ զեմերալ Թամամշևը, ինչպես նաև Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Ա. Խատիսյանը, Հայկական բարեգործական ընկերության նախագահ Ս. Հարությունյանը:

Թիֆլիսի հայ բնակչության մեծ թազմության ներկայությամբ Ս. Հարությունյանը, ողջունելով Կաթողիկոսին, մասնավորապես ասաց. «... Կովկասը և նրա թագմալեզու, թագմակրոն ազգությունները հրճվածքի մեջ էին մեր սիրելի կայսրի գալու առթիվ: Դուք կլինեք թարգման այն անկեղծ սիրո ու ամձնվիրության զգացմունքների, որով տոգորված է ամբողջ հայ ազգը դեպի կայսրը և նրա հաղթական գործը:

Հայնատարած Մեծ Ռուսաստանում, թե Ռուսաստանի սահմաններից դուրս, այս պատմական մոմենտում, դուք թարգման կլինեք և հայ ազգի իսկական իղձերի և պատմական ցավերի»:

Վեհափառ Հայրապետն այս ելույթին պատասխանեց. «Ես հույս ունեմ, որ ապագան լավ կլինի: Մեր սիրելի թագավոր-կայսեր հովանավորությունը միշտ կա հայ ազգի վրա: Ասելով թե՛ սիրտ թագավորի՝ ի ձեռս Աստծո է: Ես հույս ունեմ, որ թագավոր-կայսրի Բարձրագույն հովանավորությամբ և դաշնակիցների աջակցությամբ կիրականանան բոլորիս հույսերը և տանկահայ ժողովուրդը հնարավորություն կստանա ապրել ազատ պայմաններում: Թող բարեգութ Աստվածը հաջողությամբ պսակե մեր բոլոր ջանքերը»:

Նոյեմբերի 25-ին, ժամը 2-ին, Վեհափառ Հայրապետին այցելեցին Կովկասի փոխարքայի գեներալական մասի օգնական գեներալ Ս. Միշլանսկին և քաղաքացիական մասի օգնական Ն. Պետերսոնը: Նոյեմբերի 26-ին Կովկասը ողջունում էր իր թագավորին: 25-ամյա ընդմիջումից հետո ոռոսաց ցարը վերստին ուտը դրեց Կովկասյան հողին: Հայերը, առաջնորդվելով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կողմից, Նիկոլայ Երկրորդին ընդունեցին Թիֆլիսի Վանքի Մայր եկեղեցում: Այստեղ Վեհափառ Հայրապետը Նորին Կայսերական Մեծությունը ուղղեց հետևյալ խոսքերը. «Ձերդ Կայսերական Մեծություն, Ամենաողորմած Կայսր, անսահման բախտավոր եմ և իմ հոտը, որ այս պատմական րոպեին հնարավորություն ունենք երես առ երես տեսնելու մեր սիրեցյալ Միապետին՝ շրջապատված իր հավատարիմ ժողովրդով. որ պատրաստ է Հայրենիքի փառքի ու պատվի համար զոհել կյանքը և ամեն կարողությունը:

Հայկազյան հավատարիմ հպատակ ժողովուրդը սրբությամբ հետևելով իր նախնիների պատգամներին այժմ էլ պատրաստ է անձնագոհությամբ կատարելու իր սրբազան պաշտականությունը իր ցարի և հայրենիքի առաջ:

Մեծդ Թագավոր, հայ ժողովուրդը պատկառանքով ու խորագույն գիտակցությամբ կհիշե այս նշանավոր օրը, երբ Ձերդ Կայսերական Մեծությունը բախտավորեցրեց մրամ իր ամենաողորմած ուշադրությամբ և բարեհաճեց այցելել մեր Մայր եկեղեցին՝ այս տաճարը, որի կամարների ներքո հանգչում են անցյալ ոռոս-թուրքական պատերազմի պանծալի հերոսները:

Փորձության այս ծանր օրերին մեծ է ու անհողող մեր հավատը, թե Մեծն Ռուսաստանն իր անձնուրաց զավակների սրբազան արյունով և իր բարոյական ուժի մեծությամբ հաղթող դուրս կգա և իր ինքնակալ Պետի կամքով կհաստատե իրավունք ու արդարություն:

Ամենակարող Աստծո սուրբ սեղանի առաջ ջերմ աղոթքներ ենք վերադառնում Ամենաբարձրալին՝ շնորհելու լիակատար հաղթություն ոռոսական քրիստոնյա զորքին»:

Նոյեմբերի 29-ին, ցերեկվա ժամը 2-ին, Վեհափառ Հայրապետին ընդունեց թագավոր-կայսրը: Ընդունելության ժամանակ քննարկվող այլ հարցերի հետ Կաթողիկոսը խնդրեց թագավորին թույլ տալ, որպեսզի թուրքական բանակում ծառայած և ոռոսներին գերի հանձնված հայ զինվորներն ու քիշկները կովեն թուրքերի դեմ: Մինչ այդ, վերոհիշյալ գերիներին աքսորում էին Սիբիր: Թագավորը խոստացավ բավարարել Կաթողիկոսի խնդրանքը, ինչպես նաև հայտարարեց, որ «հայկական հարցը կլուծվի սպասումների համաձայն»: Ինչպես գրում էր հայ մամուլը՝ «կայսեր հետ ունեցած ունկնդրությունից Վեհափառն ստացել է չափազանց նպաստավոր տպավորություն»:

Թիֆլիսից մեկնելուց առաջ Կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն հեռագիր հղեց կայսերական գնացքի հասցեով: «Այսօր Ս. Էջմիածին մեկնելուց առաջ

Ռբաժեշտ տվի իմ հոտին, որի հետ շերմեռանդ աղոթք առաքելով առ Բարձրյայն պարգևելու Ձերդ կայսերական մեծության թանկագին առողջություն և ոռոսաց Քրիստոսասներ փառապանձ զորքին հաղթություն»:

Հայ գինվորներին և նրանց ընտանիքների օգտին հանգանակությունը շարունակվում էր ողջ ոռոսական կայսրությունում: Միաժամանակ Հայ Եկեղեցու հովանու ներքո շարունակվում էին բացվել հիվանդանոցներ և լազարեթներ: Ռոսաստանի մայրաքաղաք Սանկտ-Պետերբուրգում միջոցների հավաքման գործը դեկավարում էր գեներալ-լեյտենանտ Սուլթան-շահը: Դեկտեմբերին Ռոստովի և Նոր Նախիջևանի համայնքի միջոցներով և վեհափառ Հայրապետի օրհնությանը ձևավորվեց և ռազմաճակատ ուղարկվեց Մեծն իշխան Բորիս Վլադիմիրովիչի անվան ռազմա-սամիտարական մի գնացք: Քիչնուս հիմնադրվեց կամավորների և փախստականների օգնության կոմիտե: Երևանի փոխթեմակալ Խորեն եպիսկոպոսի գլխավորությամբ Երևանում բացվեց գինվորական լազարեթ:

Վերջապես 1914 թ. դեկտեմբերին որոշվել էր Էջմիածնից դուրս տարվող արժեքների պահպանման վայրը՝ Մոսկվայի հայոց եկեղեցին: Դեկտեմբերի 21-ին Մայր Աթոռի դիվանը Մոսկվա՝ հայոց եկեղեցիների խորհրդի նախագահ կուսիկյանին հետագիր ուղարկեց եկեղեցական ունեցվածքի տեղափոխության վերաբերյալ: Նրան հանձնարարում էր ընդունել ունեցվածքը և պահել անվտանգ տեղում: Բայց այդ իրերի փոխադրումը որոշվեց կատարել 1915 թ. սկզբին:

Պատերազմն ընթանում էր Եվրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի տարածքներում: Պատերազմի մասնակից բոլոր ժողովուրդները հուսով էին, թե կհաղթեն: Մի մասը ցանկանում էր թոթափել ստրկական լուծը, մյուսները՝ գրավել նոր հողեր, ստանալ պարտված պետությունների գաղութները կամ ունեցվածքը: Սակայն բոլոր ժողովուրդներից, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի մասնակցություն էին ունեցել պատերազմին, ամենաճանր վիճակում հայտնվեց հայ ժողովուրդը: Այդ պատերազմը նրան բերեց միայն արցունք, տառապանք և ... ուրիշ ոչինչ:

ՍՏԵՓԱՆ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆՑ

